

בבא בן בוטא והורדוס: סתירת בית המקדש ובניינו

א. בבא בן בוטא 'עיני העדה' והורדוס 'עבדא בישא'
ב. 'מלכותא שאני דלא הדרא ביה'
ג. סתירת בית המקדש כדי לשפצו ולייפותו
סיכום

א. בבא בן בוטא 'עיני העדה' והורדוס 'עבדא בישא'

הורדוס מלך בארץ ישראל כמאה שנה לפני חורבן בית שני (עבודה זרה ט, א). בגמרא (ב"ב ג, ב - ד, א) מסופר שהוא הרג את כל החכמים בדורו, או לפחות את חכמי הסנהדרין¹. הסיבה להרג ההמוני הייתה מפני שהורדוס היה במעמד של עבד מבית חשמונאי, והוא הבין שחכמים דורשים את הפסוק "מקרב אחיך תשים עליך מלך" (דברים יז, טו), "מקרב אחיך" - ממובחר שבאחיך, למעט עבד אף על פי שהוא אחיך במצוות (בבא קמא פח, א), כדרשה המכוונת נגדו, ולכן הרגם. הוא השאיר בחיים רק את בבא בן בוטא כדי שיוכל להיוועץ בו, וניקר את עיניו. בבא בן בוטא היה תלמידו של שמאי הזקן (גיטין נז, א; ביצה כ, א) אם כי במחלוקת הידועה בעניין הסמיכה הכריע כבית הלל (ירושלמי חגיגה ב, ג; בבלי ביצה כ א-ב). הורדוס ניסה להכשיל את בבא בן בוטא בפגיעה במלך, מאחר שבבא בן בוטא לא ידע מחמת עיוורונו שהורדוס בעצמו משוחח איתו. להלן השיח המובא בגמרא שם בין הורדוס לבבא בן בוטא:

יומא חד אתא ויתבי קמיה, אמר: חזי מר האי עבדא בישא מאי קא עביד!
אמר ליה: מאי אעביד ליה? אמר ליה: נלטייה מר! אמר ליה, [כתיב: "גם במדעך מלך אל תקלל" (קהלת י, כ)]. אמר ליה: האי לאו מלך הוא! אמר ליה: וליהו עשיר בעלמא, וכתיב: "ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר" (קהלת שם),

1 התוספות (בבא בתרא שם ד"ה קטלינהו) כתב שכנראה לא הרג את כולם, שהרי בני בתירא היו נשיאים באותה העת. ב'בן יהודע' כתב הבא"ח שהורדוס הרג את חכמי הסנהדרין למעט בבא בן בוטא, כי פחד שישפטו אותו על פי דין תורה ויהרגו אותו כי מלך בחזקה על אף היותו עבד [בעניין זה ראה להלן הע' 3]. כמו כן הוא הרג את בית חשמונאי שהיו נפשות נקיים. אך את שאר החכמים לא הרג. הוא השאיר דווקא את בבא בן בוטא, משום שהיה ידוע בטבעו שאינו נוקם ונוטר, והוא מוחל וסולח לכל מי שהרע עמו, ולא עוד אלא שהוא אף מטיב עם מי שעשה עמו רעה, כמו שמסופר בגמרא (נדרים סו, ב) על אותה אשה שבאה לפניו ושוברה על ראשו שני אבטיחים, לפי שכן ציווה אותה בעלה, וכשראה בבא שעשתה זאת בתמימות, ללא כוונה זדונית, בירך אותה שתזכה לשני בנים צדיקים כמוהו.

ולא יהא אלא נשיא, וכתביב: "ונשיא בעמך לא תאור" (שמות כב, כז). אמר ליה: בעושה מעשה עמך, והאי לאו עושה מעשה עמך! אמר ליה: מסתפינא מיניה. אמר ליה: ליכא איניש דאזיל דלימא ליה, דאנא ואת יתיבנא. אמר ליה: כתיב: "כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל כנפים יגיד דבר" (קהלת שם).

בבא בן בוטא השיב לשאלותיו של הורדוס על פי פסוק אחד מדברי שלמה המלך בספר קהלת: "גם במדעך מלך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל הכנפים יגיד דבר" (קהלת י, כ). רק את השאלה שאולי מעמדו של אותו "עבדא בישא" יהיה כמו נשיא שאל בבא בן בוטא בעצמו, והשיב מפסוק מפרשת משפטים.

יתכן שבהבאת הפסוק מספר קהלת רמז בבא בן בוטא לחוכמתו ולמנהיגותו של שלמה המלך, שהדריך ולימד את העם איך לנהוג כלפי מלכים ועשירים גם בסתר כשאישי לא שומע. קללת אחר אינה דרך נכונה לתקן קלקולים או לפתור בעיות. הקב"ה נתן לאדם פה כדי לבטא את מחשבותיו ורגשותיו ולפעול בהם פעולות חיוביות ולא שליליות, וכדברי המדרש (קהלת רבה פרשה י, א):

"גם במדעך מלך אל תקלל". אמר רבי יהודה בר' סימון: אומר הקדוש ברוך הוא לאדם: בשביל שנתתי לך מדע יותר מן הבהמה ומן החיה ומן העופות אתה מחרף ומגדף לפניי? עשיתי לך עיניים ולה עיניים, לך אוזניים ולה אוזניים, לך ידיים ולה ידיים, לך רגליים ולה רגליים, לך פה ולה פה. נמשל כבהמה נדמה, אין נדמה אלא שתיקה, שיתקתם מפניך. ראה כבוד שעשיתי לך, ואין אתה מבין כל הטובה הזאת, "ואדם ביקר ולא יבין, נמשל כבהמות נדמו" (תהילים מט, כא).

בסוף השיח בין הורדוס לבבא בן בוטא נראה שבבא בן בוטא היה מוכן כבר לקלל את המלך, מאחר שמדובר על מלך שהוא "לא עושה מעשה עמך", אך נמנע כי פחד מהמלך. 'שום תשים עליך מלך' - שתהא אימתו עליך" (סנהדרין כ, ב)². לאחר שהורדוס ראה עד כמה בבא בן בוטא מכבד אותו וירא ממנו, הוא חשף עצמו בפני בבא בן בוטא ואמר:

אנא הוא, אי הואי ידענא דזהרי רבנן כולי האי לא הוה קטילנא להו. השתא מאי תקנתיה דההוא גברא? אמר ליה: הוא כיבה אורו של עולם, דכתיב: "כי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו, כג), ילך ויעסוק באורו של עולם, דכתיב:

2 בעין יעקב הובא בשם חידושי הגאונים, שבבא בן בוטא אכן חשש שהורדוס עצמו הוא שואל השאלות, ולכן השיב על בסיס פסוקים, כדי הורדוס יבין שכך אכן הדין וההלכה וכפי שלימד שלמה המלך, וכך הוא בנוגע לכל מלך לא רק לגביו. הוא אומר זאת כגישה עקרונית ולא מפני שהוא מפחד ממנו.

“ונהרו אליו כל הגוים” (ישעיהו ב, ב). איכא דאמרי, הכי אמר ליה: הוא סימא עינו של עולם, דכתיב: “והיה אם מעיני העדה” (במדבר טו, כד), ילך ויתעסק בעינו של עולם, דכתיב: “הנני מחלל את מקדשי גאון עוזכם מחמד עיניכם” (יחזקאל כד, כא). אמר ליה: מסתפינא ממלכותא. אמר ליה: שדר שליחא, וליזיל שתא וליעכב שתא ולהדר שתא. אדהכי והכי סתירת ליה ובניית ליה. עבד הכי. שלחו ליה: אם לא סתרתה אל תסתור, ואם סתרתה אל תבני, ואם סתרתה ובנית, עבדי בישא³ בטר דעבדין מתמלכין? אם זיינך עלך ספרך כאן, לא רכא ולא בר רכא, הורדוס [עבדא] קלניא מתעביד. מאי רכא? מלכותא, דכתיב: “אנכי היום רך ומשוח מלך” (שמואל ב ג, לט). ואי בעית אימא, מהכא: “ויקראו לפניו אברך” (בראשית מא, מג).

שתי התשובות האפשריות של בבא בן בוטא משקפות שני כיוונים שהם אחד. “הוא כיבה אורו של עולם” - הריגת כל החכמים, “הוא סימא אורו של עולם” - הפגיעה האישית בו בניקור עינו. “הוא כיבה אורו של עולם, דכתיב: ‘כי נר מצוה ותורה אור’ (משלי ו, כג)” - הריגת חכמי התורה, יושבי הסנהדרין שבמקדש, מרכז התורה שבעם ישראל, היא כיבוי האור שבעולם. כך גם נאמר על מלך אשור שהחריב את בית המקדש הראשון: “ויהרוג כל מחמדי עין” (איכה ב, ד). ר’ תנחומא בר ירמיה אמר: ...אלו סנהדרין שהן מחמד עיניהם של ישראל, דכתיב (במדבר טו, כד): ‘והיה אם מעיני העדה’ (איכה רבה, ב, ד). “הוא סימא עינו של עולם, דכתיב: ‘והיה אם מעיני העדה’ (במדבר טו, כד)”, כאן רמוז בבא בן בוטא אל עצמו. הוא החכם היחיד שנשאר מבין “עיני העדה” והורדוס סימא את עינו, וסומא חשוב כמת (גדרים סד, ב). התרופה והתיקון לחטא הנורא של הורדוס הוא בחידוש בניין בית המקדש, והעצמת מעמדו כמרכז העולם. שהכל ימשכו וירצו לבית המקדש כמו מרוצה של נהר כמאמר הפסוק שהובא לעיל ‘ונהרו אליו כל הגוים’. ואולי נהר גם מלשון אור,

3 המהרש"א כאן ציין שהסמכות לסתור את בית המקדש ולבנות את בית המקדש היא בידי המלכות, אך כאמור הם לא החשיבו את הורדוס למלך כי הוא היה מיוחס כעבד. הרב אלחנן וסרמן, קובץ שיעורים, בבא בתרא אות כג כתב פירוש נוסף: “ובעיקר הדבר דלא היה לו דין מלך שמא י"ל טעם אחר. משום שלא היה לו משפט המלוכה אפילו אילו היה 'מקרב אחיך'. שהוא נטל המלוכה בזרוע. ואפילו נימא במלכי אומות העולם כי האי גוונא יש לו דין מלך דקונה בכיבוש מלחמה, מ"מ בארץ ישראל אפשר דאינו כן, דהא כתבו בתוספות (בבא בתרא מד, ב ד"ה דלא) דכל אדם מישראל יש לו ד' אמות בארץ ישראל דקרקע אינה נגזלת, ואמאי לא קנאוה הנכרים בכיבוש מלחמה, אלא על כורחך דשאני ארץ ישראל. וכן כתב הר"ן (גדרים כח, א) דבארץ ישראל לא אמרינן דינא דמלכותא דינא, דארץ ישראל כל ישראל שותפין בה”. בארץ ישראל נדרשת הסכמה של הציבור לשלטון, ואין מצב של מנהיגות בכפיה. זו אכן לשון התורה: “ואמרת אשימה עלי מלך” (דברים יז, י) - “דאת הוא דשוי עלך” (ירושלמי, סנהדרין ב, ו). ראה בהרחבה בפרק “בחירת מנהיג ציבור ומעמדו”, בספרי מלכות יהודה וישראל, עמ' 31-59.

כאמור בפסוק שאחר כך: "בית יעקב לכו ונלכה באור ה' " (ישעיהו ב, ה)⁴. בית המקדש הוא ממחמד עיניהם של כל ישראל, ויתכן שהאמירה של בבא בן בוטא מכוונת להקמה מחודשת של הסנהדרין היושבת בלשכת הגזית בבית המקדש, ומשם שוב תצא הוראה ותורה לכל ישראל⁵.

עיון בשני חלקי הסיפור, עד שהורדוס חשף עצמו בפני בבא בן בוטא ואחרי החשיפה, מלמד על מהפך במעמדו של הורדוס. ממלך חזק ותקיף, שהורג רבים כדי לשמר את כבודו ושאחרים פוחדים ממנו, למלך שמפחד בעצמו מהשלטון הרומאי שיחסו אליו הוא כאל עבד. כשהורדוס שוחח עם בבא בן בוטא לפני שהוא חשף עצמו, בבא בן בוטא היה זה שאמר "מסתפינא מיניה" - מהמלך, מהורדוס. לאחר שהורדוס נחשף ובבא בן בוטא יעץ לו מה לעשות מול הרומאים, היה זה הורדוס שהודה שהוא עצמו "מסתפינא ממלכותא", מהרומאים. הורדוס שהיה חזק מול בבא בן בוטא הסומא, התגלה כחלש מול מלכות רומא, שחשפה את שידוע היה לכל - שייחוסו הוא של עבד, וזה היה הרי המניע לעשות את המעשה החמור והנורא - להרוג את כל חכמי הדור שדרשו "מקרב אחיך" מהמובחר שבאחיך. הכל התהפך עכשיו - קלונו ובזיונו

4 על נבואת זכריה הנביא: "ורחוקים יבאו ובנו בהיכל ה' וידעתם כי ה' צבאות שלחני אליכם והיה אם שמוע תשמעון בקול ה' אלהיכם" (זכריה ו, טו), כתב הרד"ק: "ורחוקים - מגויי הארצות יבואו מארץ רחוקה לבנות בהיכל ה' - כלומר להתנדב לבנין הבית ואפשר שהיה זה בימי הורדוס בבנין הגדול שבנה בבית המקדש".

5 בבא בן בוטא נמצא בכל יום בבית המקדש. היה מביא בכל יום אשם תלוי, כמסופר בתוספתא (כריתות ד, ד): "ר' אליעזר אומר: מתנדב אדם אשם תלוי בכל יום ובכל שעה שירצה היה נקרא אשם חסידים. אמרו עליו על בבא בן בוטא, שהיה מתנדב אשם תלוי בכל יום ויום חוץ מאחר יום הכפורים, יום אחד אמר המעון הזה אילו היו מניחין לי הייתי מביא, אלא אומרים לי המתן עד שתכנס לבית הספק. וחכמים אומרים אין מביאין אשם תלוי אלא על דבר שזדונו כרת ושגגתו חטאת". הוא הכריע בעזרה של בית המקדש, במחלוקת בין בית שמאי לבית הלל בענין הסמיכה (תוספתא חגיגה ב, יא): "מעשה בהלל הזקן שסמך על העולה בעזרה, וחברו עליו תלמידי שמיי. אמר להם: בואו וראו שהיא נקבה וצריך אני לעשותה זבחי שלמים. הפליגו בדברים והלכו להן. מיד גברה ידן של בית שמיי ובקשו לקבוע הלכה כמותן. והיה שם בבא בן בוטא שהוא מתלמידי בית שמיי וידוע שהלכה כדברי בית הלל בכל מקום. הלך והביא את כל צאן קידור והעמידן בעזרה ואמר: כל מי שצריך להביא עולות ושלמים יבוא ויטול ויסמוך. באו ונטלו את הבהמה והעלו עולות וסמכו עליהן. בו ביום נקבעה הלכה כדברי בית הלל, ולא ערער אדם בדבר". נוסח הירושלמי (חגיגה ב, ג) חריף יותר: "...והיה שם בבא בן בוטא מתלמידי בית שמאי וידוע שהלכה כבית הלל. ופעם אחת נכנס לעזרה ומצאה שוממת, אמר ישמו בתייהן של אלו שהישמו את בית אלהינו, מה עשה, שלח והביא שלושת אלפים טלי מצאן קדר, וביקרן ממומין והעמידן בהר הבית, ואמר להן שמעוני אחיי בית ישראל כל מי שהוא רוצה יביא עולות יביא ויסמוך, יביא שלמים ויסמוך. באותה השעה נקבעה הלכה כבית הלל, ולא אמר אדם דבר". על דמותו ואישיותו של בבא בן בוטא ראה בהרחבה בדברי הרב חננאל אתרוג, "פתחו שערים - בבא בן בוטא", בסוד קדושים, עמ' 239-294.

נחשפו ברבים מצד מפעיליו ברומא, בעוד שהתברר שדוקא חכמי ישראל הם אלו שמכבדים אותו ויראים ממנו, על אף שגם הם יודעים מהו ייחוסו.

התברר שלבבא בן בוטא, התנא, התלמיד חכם, שאמנם איננו רואה פיזית כי המלך ניקר את עיניו, יש ראייה רחבה ועמוקה. משנתנו בנוגע למעמדו של מלך ערכית וסדורה גם אם הוא "עבדא בישא",⁶ וכן הוא בנוגע למרכזיותו של בית המקדש בעם ישראל ובעולם, ומקומם וייעודם של תלמידי חכמים באותה תקופה. בעוד שהמלך "החזק" כביכול, רודף הכבוד והשררה, זה שהורג את תלמידי החכמים שבדור ומנסה גם "להפיל" את החכם האחרון שכבר איננו רואה, מתגלה ונחשף בקלונו כמי שהשלטונות הרומאיים רואים בו "עבדא בישא". מה שהורדוס אמר על עצמו בפתח השיח עם בבא בן בוטא קיבל אישור מהשלטון הרומי. הרומאים גם מוכיחים את הורדוס: "בתר דעבדין, מתמלכין?". אחרי שעושים מתייעצים? זוהי תוכחה סמויה לא רק לתוכנית לשפץ את בית המקדש - אלא גם להרג של הורדוס את החכמים. אחרי שהרג את כולם גילה הורדוס שהחכמים הם אלו שמכבדים את המלך ויראים ממנו.

6 הלימוד מדברי בבא בן בוטא על החובה לכבד את המלכות ובהיותו סומא, מזכיר לימוד דומה שלימד רב ששת שאף הוא היה סומא במעשה עם המין ('הצדוקי'), כמסופר בגמרא (ברכות נח, א [מתורגם]): רב ששת, סגי נהור הוה. הלכו הכל לקבל את פני המלך וגם רב ששת. פגש המין את רב ששת ואמר לו: אם כדים שלמים הולכים לנהר לשאוב מים, אבל הכדים השבורים לאן יש להם ללכת! אמר לו: בוא וראה שאף על פי שהנני סומא אדע יותר טוב ממך בבוא המלך. הגיע קבוצה ראשונה ההולכת לפני המלך ונעשה מזה רעש, אמר הצדוקי לרב ששת: כעת בא המלך. אמר לו רב ששת: אינו כן. עדיין לא בא המלך. עברה קבוצה שניה, וכשהיה רעש אמר הצדוקי: כעת בא המלך. אמר לו רב ששת: עדיין לא בא המלך. אחר כך עברה קבוצה שלישית, ולא אמר הצדוקי דבר. כאשר שתקו חילות המלך ולא הרעישו יותר, אמר רב ששת: ודאי כעת בא המלך. אמר לו הצדוקי: מנין לך שכעת בא המלך? והרי סומא אתה. אמר לו רב ששת: ידעתי זאת, מתוך שפסק הרעש. ואין המלך מגיע אלא מתוך שקט ודממה כמו שמצינו בקדוש ברוך הוא, וידוע לנו שמלכותא דארעא היא כעין מלכותא דרקיעא, ובמלכות הרקיע כתוב "צא ועמדת בהר לפני ה', והנה ה' עובר, ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים לפני ה', לא ברוח ה'. ואחר הרוח רעש, לא ברעש ה'. ואחר הרעש אש, לא באש ה'. ואחר האש קול דממה דקה!" (מלכים א, יט, יא). כשבא המלך פתח רב ששת וברך אותו: "ברוך שחלק מכבודו לבריותיו!" אמר לו הצדוקי: והרי סומא אתה, וכי על מה שאתה לא רואה אתה מברך? שאלה הגמרא: מה היה בסופו של הצדוקי? יש אומרים ש"חברים", אומה רשעה שהיתה בימיהם, נקרו את עיניו, ונענש במידה כנגד מידה על שהקניט את רב ששת על עוורונו. ויש אומרים שרב ששת נתן עיניו בו ונעשה הצדוקי גל של עצמות. הדמיון בולט - צדוקי שמציק בשאלות, רב ששת הסומא שרואה טוב יותר ממנו ומלמד על כבוד מלכות, ולבסוף רב ששת נתן בו עיניו והצדוקי נהיה גל של עצמות. האר"י הקדוש בשער הגלגולים (הקדמה ד) כתב שרב ששת היה גלגולו של בבא בן בוטא: "דע, כי בבא בן בוטא החסיד, מתלמידי שמאי הזקן, שכל ימיו היה מקריב אשם ספק (תוספתא כריתות ד, ד), הוא שחזר עתה להתגלגל ברב ששת, להשלים איזה תקון שהיה צריך לו עדיין, ולפי שהורדוס המלך ניקר את עיניו, גם עתה היה גם כן סגי נהור כנודע. והנה אותיות בבא הם ששת בא"ת ב"ש".

אמנם בנוגע לבניין המקדש העצה של בבא בן בוטא היא לעשות מעשה לפני קבלת הרשות מרומא, אבל לא נכון לנהוג כך בנוגע להרג בני אדם, ובוודאי אם הם גדולי החכמים. קודם בודקים, ורק אחר כך מענישים.

כאמור, הורדוס השאיר בחיים את בבא בן בוטא כדי ליטול עצה ממנו. לא ברור איזו עצה הוא ציפה לקבל, אך בסיכומו של דבר העצה שבבא בן בוטא נתן לו היא באיזה אופן להתנהל מול הרומאים, כשהתוצאה תהיה שיפוץ ובנין בית המקדש.

סיכום ההקבלה בין שני חלקי הסיפור

הורדוס והרומאים	בבא בן בוטא והורדוס
הורדוס מול הרומאים: שדר שליחא, וליזיל שתא וליעכב שתא ולהדר שתא. עבד הכי.	הורדוס על בבא בן בוטא: למשקל עצה מיניה
רומי על הורדוס: עבדא בישא.	הורדוס על עצמו: האי עבדא בישא
רומי להורדוס: לא רכא ולא בר רכא, הורדוס [עבדא] קלניא מתעביד.	בבא בן בוטא להורדוס: מלך אל תקלל
רומי להורדוס: בתר דעבדין, מתמלכין?	הורדוס לבבא בן בוטא: אי הואי ידענא דזהרי רבנן כולי האי, לא הוה קטילנא להו.
הורדוס לבבא בן בוטא: מסתפינא ממלכותא.	בבא בן בוטא להורדוס: מסתפינא מיניה

הורדוס אכן שיפץ את בנין בית המקדש השני (בבא בתרא ד, א).

אמרי: מי שלא ראה בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו. במאי בנייה? אמר רבה: באבני שישא ומרמרא. איכא דאמרי: באבני כוחלא, שישא ומרמרא. אפיק שפה ועייל שפה, כי היכי דנקביל סידא. סבר למשעייה בדהבא. אמרו ליה רבנן: שבקיה, דהכי שפיר טפי, דמיחזי כי אידוותא דימא.

לפי רבה, הבית היה בנוי באבני שיש ירוק ושיש לבן. ויש אומרים בשלושה מיני אבנים: באבנים כחולות, ובאבני שיש ירוקות ולבנות. הוא הוציא שורה והכניס שורה, כדי שיקבל ויחזיק הכותל את הסיד. הורדוס אף רצה לצפות את הבנין בזהב כדי להוסיף נוי, וחכמים אמרו לו שיניח אותו כך, מפני שכך הוא יפה יותר מאחר שנראה כמו גלי הים, שהם נעים ונדים.

בנינו היפה והמיוחד של בנין בית המקדש שבנה הורדוס נזכר שוב במסכת סוכה (נא, ב):

מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם. מאי היא?
אמר אביי ואיתימא רב חסדא: זה בנין הורדוס⁷.

בולטת במאמרי חז"ל אלו פעולת הראיה: "מי שלא ראה... לא ראה", "דמיחזי כו...". הראיה של היופי וההוד של בית המקדש היא התיקון הגדול לכיבוי האור ולניקור העין של בבא בן בוטא.

על משך הזמן בו נבנה בית המקדש בימי הורדוס נאמר בגמרא (תענית כג, א; ויקרא רבה בחוקותי לה, י):

מצינו בימי הורדוס שהיו עוסקין בבנין בית המקדש, והיו יורדין גשמים בלילה, למחר נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה ויצאו העם למלאכתן, וידעו שמלאכת שמים בידיהם.

מאידך, במדרש אחר (במדבר רבה פרשת נשא, יד, ח) נשמעה ביקורת על בנין המקדש ע"י הורדוס. המדרש הוא על קרבן נשיא שבט בנימין אבידן בן גדעוני, בעת חנוכת המשכן במדבר:

"פר אחד בן בקר איל אחד כבש אחד בן שנתו לעלה" (במדבר סז, סג) - הרי שלושה מיני עולה, כנגד שלוש פעמים שנבנה בית המקדש בחלקו, אחת בימי שלמה, ואחת בימי עולי הגולה, והשלישית לימות המשיח. "שעיר עזים אחד לחטאת" (שם סד) כנגד הבניין שבנאו הורדוס, שנבנה ע"י מלך חוטא, והיה לו בניינו לכפרה על שהרג חכמי ישראל.

ב. 'מלכותא שאני דלא הדרא ביה'

סיפור בבא בן בוטא והורדוס מופיע בגמרא לאחר שהובאו דברי רב חסדא שאמר שאסור להרוס בית כנסת עד שאין בית כנסת חליפי אחר, והדיון בגמרא היה מה טעם ההלכה, האם מחשש "פשיעותא" - שמא יפשעו ולא יבנו חדש, או מחשש "צלויי" - שמא לא יהיה לציבור מקום היכן להתפלל בזמן הבנייה החדשה. רק אם "חזו בה תיוהא", נמצאו בקיעים במבנה הקיים, מותר להרוס אותו⁸. ועל כן שאלה הגמרא:

7 "גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון אמר ה' צבאות ובמקום הזה אתן שלום נאם ה' צבאות" (חגי ב, ט), על פסוק זה, ציין הרד"ק את המחלוקת בגמרא לעיל (בבא בתרא ג, א): "גדול יהיה - נחלקו רבותינו זכרונם לברכה בזה, יש אומרים בשנים, ויש אומרים בבנין, וזה וזה היה, כי בית ראשון עמד ת"י שנה, ובית שני ת"ך שנה. וכן היה גדול בבנין, כמו שכתוב בדברי רז"ל ובספר יוסף בן גוריון כי הבנין שבנה הורדוס בבית המקדש לא נראה מעולם בנין טוב ונאה כמוהו".

8 בענין זה, ראה מאמרי: "סתירת בית כנסת", סיני, כרך קנב (תש"פ), עמ' קנ-קסב.

ובבא בן בוטא היכי אסביה ליה עצה להורדוס למיסתריה לבית המקדש, והאמר רב חסדא: לא ליסתור איניש בי כנישתא עד דבני בי כנישתא אחריתא! אי בעית אימא: תיוהא חזא ביה. איבעית אימא: מלכותא שאני, דלא הדרא ביה, דאמר שמואל: אי אמר מלכותא עקרנא טורי, עקר טורי ולא הדר ביה.

שאלת הגמרא היא מה הסיבה שבבא בן בוטא ייעץ להורדוס להרוס את בית המקדש הישן כדי לבנות חדש, הרי אין בינתיים בית מקדש אחר, ויש חשש שהשלטון לא יבנה אחר כך, ויש אם כן חשש "לפשיעותא". שתי תשובות בגמרא. האחת שאכן היו בקעים בבית המקדש והיה צורך לשפץ, ולתקן אותו. הורדוס חי כמאה שנה לפני החורבן (עבודה זרה ט, א) מכאן שהמבנה הישן של בית המקדש השני עמד כבר כשלוש מאות שנה. ומסתמא יש אכן צורך לשפץ מבנה כזה. התשובה השניה היא: שמלכות המקבלת על עצמה לבנות דינה שונה - אין לחשוש אצלה "לפשיעותא", מאחר שמלכות שמבטיחה דבר איננה חוזרת בה.

בהמשך שאלה הגמרא עוד:

ובבא בר בוטא היכי עבד הכי, והאמר רב יהודה אמר רב, ואיתימא ר' יהושע בן לוי: מפני מה נענש דניאל מפני שהשיא עצה לנבוכדנצר, שנאמר: "להן מלכא מלכי ישפר עלך וחטאיך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותך" (דניאל ד, כד). וכתיב: "כולא מטא על נבוכדנצר מלכא" (שם כה), וכתיב: "לקצת ירחין תרי עשר על היכל מלכותא די בבל מהלך הוה" (שם כו)? איבעית אימא: שאני עבדא, דאיחייב במצות. ואיבעית אימא: שאני בית המקדש, דאי לא מלכות לא מתבני.

לאחר שניבא דניאל לנבוכדנצר על העונש שהקדוש ברוך הוא עומד להענישו, הציע לו עצה איך להינצל - לעשות צדקה. בעקבות העצה נדחה עונשו של נבוכדנצר בשנים עשר חודש [בהמשך תשיב הגמרא מנין שדניאל נענש על כך]. בגמרא שני תירוצים. הורדוס הוא עבד, והוא חייב במצוות, ולכן מותר להשיאו עצה הוגנת. תירוץ שני שלעניין בית המקדש הדבר שונה. מפני שאם הבית לא ייבנה על ידי המלכות הוא לא יבנה כלל, ולכן היה מותר לבבא בן בוטא להשיא עצה להורדוס כיצד לבנותו. על דברי הגמרא: "מלכותא שאני, דלא הדרא ביה", העיר הרב שמואל שטרשון, הרש"ש (בבא בתרא ג, ב), שתי הערות:

[א] ולמ"ד משום צלויי לא קשיא, אפילו למ"ד לא קדשה לעתיד לבוא, דיש תקנה ע"י קלעים כדאיתא במגילה (י, א).

[ב] קשיא לי, מאי משני, דהא היו כפופים למלכות רומי, וכדאמר ליה "מסתפינא ממלכותא" וכדשלחו ליה "אם סתרת אל תבני"?

ההערה הראשונה היא שבתקופת השיפוצים של הבנין המחדש אין חשש שלא יקריבו קרבנות, כי יכלו לעשות כפי שעשו בתחילת ימי הבית השני - הקפת מקום המזבח בקלעים, עד שנבנו הכתלים עצמם, כדי שהמזבח הבנוי בעזרה יהיה כאילו הוא עומד 'פתח אהל מועד' ויכלו להקריב עליו קרבנות גם לפני שהסתיימה בניית ההיכל.

ההערה השניה היא קושייה. מה תועיל ההבטחה של הורדוס, הרי הורדוס עצמו כפוף היה לשלטון הרומאי, והתשובה שהורדוס קיבל מהם הוא "אם סתרת - אל תבנה!" כך שגם אם הורדוס היה מבטיח לבנות הוא לא היה יכול לעמוד בהטחתו בשל היותו כפוף לרומאים. הרש"ש לא השיב לקושייה זו.

נראה להשיב על קושיית הרש"ש באופן הבא, ולהציע הבנה אחרת בסוגיה. לדעתנו כך הבין בבא בן בוטא את הנתונים:

[א] בלי אישור המלכות אין סיכוי לסתור ולבנות מחדש את בית המקדש - "דאי לא מלכות לא מתבני".

[ב] הורדוס כפוף לשלטון רומי, והורדוס הוא זה שצריך לקבל אישור והסכמה מהם לסתור ולבנות מחדש, אך אין סיכוי שהורדוס יקבל אישור על כך מהרומאים, כי הם לא מחשיבים אותו ולא סומכים עליו - "עבדא בישא", לא רכא ולא בר רכא".

[ג] בשל שני הנתונים הקודמים, יש לפעול בחכמה ובתבונה מול הרומאים, תוך הסתמכות על הידיעה ש"מלכותא לא הדרי ביה".

דברי הגמרא "מלכותא שאני, דלא הדרא ביה" מתייחסים למלכות רומי, ולא להורדוס. לא נאמר 'מלכא שאני דלא הדר ביה', אלא 'מלכותא'¹⁰. כך גם אמר הורדוס לבבא בן בוטא: "מסתפינא ממלכותא", וכוונתו הייתה לרומאים, "דאי לא מלכות לא מתבני" - מלכות הרומאים. "מלכותא שאני דלא הדרה ביה" הכוונה היא שמלכות רומי לא "תחזיר אחורה" את שהורדוס יעשה. בבא בן בוטא ידע על דרכי ההתנהלות של השלטון הרומי, ולכן הוא יעץ להורדוס: שלח לרומי שליח שיבקש רשות לסתור את בית המקדש הישן ולבנות חדש במקומו. השליח ילך במשך שנה, יתעכב שם שנה, ויחזור שנה, ובין כך ובין כך תסתור את בית המקדש ותבנה אותו מחדש, הרומאים לא יבקשו ממך "להחזיר את הגלגל אחורה" כשיעמוד במקום בנין חדש ומשופץ. וזה אכן מה שהרומאים ענו להורדוס:

10 אמנם יש לציין שרבנו גרשום כאן גרס "מלכא שאני. דכין דאמר למיבנייה לא הדר ביה, וליכא למיחש לפשיעותא".

אם לא סתרתה - אל תסתור. ואם סתרתה - אל תבני. ואם סתרתה ובנית - עבדי בישא בתר דעבדין מתמלכין?...

הרומאים הציגו שלושה מצבים, שבנוגע לכולם התשובה היא להשאיר את המצב כפי שהוא. הרומאים לא מודעים למצב העכשווי, וכאמור המלכות בכל מקרה לא דורשת לשנות ולהחזיר את הגלגל אחורה, גם אם מה שנעשה אינו לרווחה ובניגוד לרצונה ולאינטרס שלה.

דברי שמואל בהמשך הגמרא: "דאמר שמואל: אי אמר מלכותא עקרנא טורי, עקר טורי ולא הדר ביה", באו לבטא את הרעיון הזה. דבריו הם משל ודוגמא¹¹. הורדוס משמש שליחה של מלכות רומי, והמלכות תקבל את מה שהוא יעשה כאן בשמה, והם לא ידרשו "להחזיר את הגלגל אחורה". יתכן מאוד שהם לא יראו בעין טובה את מה שהורדוס עשה, וכפי שאכן השיבו לו בחריפות 'אחר שעושים מתייעצים?', אבל הם לא אמרו לו להרוס. קשה לקבל את ההסבר שאם מלכות קובעת משהו אז אף פעם היא לא חוזרת בה. אם יתברר שזה לא טוב לעקור את ההר לא יעקרו אותו, אלא שאם כבר עקרו לא מחזירים את הדבר אחורה.

התשובה לשאלת הגמרא, "ובבא בן בוטא היכי אסביה ליה עצה להורדוס למיסתריה לבית המקדש?" היא שבבא לא נתן עצה לסתור את בית המקדש, אלא נתן עצה איך לבנות את בית המקדש מחדש, בידעו שבדרך שהוא הציג ובמשך הזמן שהדבר יארך, ייקבעו עובדות והורדוס יספיק לשפץ ולחדש את הבניין והרומאים לא יספיקו לעצור את המהלך, והם לא יורו על הריסה של הבנין החדש.

ג. סתירת בית המקדש כדי לשפצו ולייפוח

הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים, בבא בתרא אות כא) שאל:

בתוספות במסכת שבת (קלא, א ד"ה ושיון) מוכח דמצות בנין בית המקדש הוי דומיא דציצית ומזוזה, דחיובן הוא תמיד, ולא מקרי אפשר לקיימן למחר, דמצות היום לא יקיים למחר [וזה שלא כדעת הרמב"ן והרשב"א שבת כד, ב.י¹²] [א] אם כן מה בכך דמלכותא לא הדרא, הא מכל מקום בשעת סתירת הבנין בטלה מצוות "ועשו לי מקדש" (שמות כה, ח)! [ב] ולכולי עלמא תיקשי דהא מבטלין הקרבת הקרבנות [וכמבואר כאן

11 יש להוסיף עוד ששמואל הוא האמורא שאמר את הכלל הידוע: "דינא דמלכותא דינא" (נדרים כה, א; גיטין י, ב, ועוד). הוא זה שמעגן את התוקף ההלכתי של השלטון. מלכותא הכוונה לכל המערך השלטוני - שרים, ומנהלים פקידים וכד', ולא רק המלך במובן האישי.

12 ראה בענין זה: קהילות יעקב, יבמות ס' ו.

ברמ"ה], וזה ודאי אי אפשר לקיימן למחר¹³!

הקובץ שיעורים לא השיב לשאלותיו¹⁴. נתמקד אם כן אנו בשאלה הראשונה. כאמור לעיל, לדברינו הפירוש לדברי הגמרא: "מלכותא לא הדרה ביה" הוא שונה, הכוונה שהמלכות לא תחזור בה ולא תורה לסתור את הבנין החדש. נראה להציע שמגמת בבא בן בוטא הייתה לקיים שוב ובאופן מחודש את מצוות בנין המקדש. הרמב"ם (הל' בית הבחירה א, יא) פסק:

ומצוה מן המובחר לחזק את הבנין ולהגביהו כפי כח הציבור, שנאמר "ולרומם את בית אלהינו" (עזרא ט, ט). ומפארין אותו, ומייפין כפי כחן. אם יכולין לטוח אותו בזהב ולהגדיל במעשיו, הרי זה מצוה.

שתי הלכות: חיזוק הבנין וגובהו, וכן ייפוי הבנין, אף בזהב. בנוגע לחיזוק הבנין כתב הכסף משנה: "פשוט הוא". הרמב"ם ציין פסוק בספר עזרא, מתוך תפילתו של עזרא. כך הוא הפסוק במלואו:

כי עבדים אנחנו, ובעבודתנו לא עזבנו אלוקינו ויט עלינו חסד לפני מלכי פרס לתת לנו מחיה לרומם את בית אלוקינו, ולהעמיד את חורבותיו ולתת לנו גדר ביהודה ובירושלם.

היכולת "לרומם את בית אלוקינו" היא כפי כח הציבור, כי יש מצבים בהם יש תלות בשלטון ובאישור שלהם לבנות. גם בתחילת ימי הבית השני היו זקוקים לאישור ממלכות פרס, וגם סיוע כספי לבניה (עזרא ה-ו), וגם כעת בסוף ימי הבית השני היה צורך בכסף לשפץ, ואת זה הורדוס נתן ובשפע, והיה צורך להתנהל בחכמה מול השלטונות הרומאים כדי שיאשרו את הבניה למפרע.

בנוגע לייפוי הבית בזהב, כתב הכסף משנה: "שכן שלמה טח אותו בזהב" (מלכים א, ו, כא-כב; דברי הימים א כט, ד). גם כאן, היכולת ליפות בזהב, היא כשמלך בונה את הבנין. במשנה (מידות ד, א) נאמר: "כל הבית טוח בזהב חוץ מאחר הדלתות".

הרדב"ז ציין את סוגייתנו כמקור לדברי הרמב"ם בנוגע לחיזוק הבנין וליופיו: "כל זה מבואר מבנין הורדוס (סוכה נא, ב; בבא בתרא ד, א)". בימי הורדוס הייתה הזדמנות לחזק את הבנין, ובבא בן בוטא נתן את העצה הנכונה להורדוס איך לעשות זאת מבחינת השלטונות הרומאים. הורדוס אף רצה לצפות את הבית בזהב כמו שעשה שלמה המלך, אך החכמים מנעו זאת מפני שגם ככה היה הבנין יפה ונאה,

13 אחרונים נוספים עסקו בשאלה זו, ובשאלות דומות הנוגעות להקרבת הקרבנות. כבר ציינו לעיל לדברי הרש"ש שהיה ניתן להקריב בתוך קלעים. ראה באחרונים (בבא בתרא ג, ב): הרב יעקב ריישר, עין יעקב; הרב מתתיה שטרשון, בנו של הרש"ש; הרב צבי פסח פרנק, הר צבי; הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, ועוד. פרי מגדים, אשל אברהם או"ח סי' קנג ס"ק ה.

14 כך שאל גם הרב שמואל רוזובסקי, שעורי ר' שמואל בבא בתרא ג, ב אות עג, ואף הוא נשאר בצ"ע.

שהרי "מי שלא ראה בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו".

אך עדין קשה, מנין שמותר אף לסתור את בית המקדש כדי ליפותו? הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים סי' סז, ב) כתב שמקורו של הרמב"ם הוא במכילתא (בשלח מסכתא דשירה פרשה ג):

"זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ג). ר' ישמעאל אומר: וכי אפשר לבשר ודם להנוות לקונו? אלא אנוה לו במצות. אעשה לפניו לולב נאה, סוכה נאה, ציצית נאה, תפלה נאה. ... ר' יוסי בן דורמסקית אומר: אעשה לפניו בית מקדש נאה. אין נוה אלא בית המקדש שנאמר: "ואת נוה השמו" (תהילים עט, ז), ואומר: "חזה ציון קרית מועדינו עיניך תראינה ירושלם נוה שאנן" (ישעיהו לג, כ).

הרב ז'ולטי מאריך לדון בדברי ר' ישמעאל ובדברי ר' יוסי בן דורמסקית, מה המשמעות של נוי מצוה כהידור מצווה ובאילו מצוות יש להדר, והאם ההידור הוא חלק מהותי מהמצוה או תוספת למצוה. לדבריו, כך סבר ר' יהודה בן דורמסקית בנוגע לנוי של בית המקדש:

עיקר דין הידור מצוה הוא רק במעשה וקיום המצוה, ולא בדבר שנעשה בו המצוה, ואם כן לא משכחת דין הידור לא בסוכה, לא בציצית, לא בשופר, אלא במקדש נאה, שהרי במקדש מעשה וקיום המצוה הוא עשיית המקדש, כמו שכתב הרמב"ם (ריש הלכות בית הבחירה): "מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלוש פעמים בשנה, שנאמר 'ועשו לי מקדש' (שמות כה, ח). ואם כן גם הנוי שעושין במקדש הוא בכלל עשיית המקדש, ויש בזה קיום של "ועשו לי מקדש".

כאמור, לפי הרדב"ז המעשה המסופר בגמרא כאן על בבא בן בוטא והורדוס הוא המקור לדברי הרמב"ם בהלכה. "חזי בה תיוהא" היא סיבה מספקת להרוס את הבנין ולבנותו מחדש. אבל גם אם הבית עמד איתן, בבא בן בוטא ראה את התיקון של הורדוס בעקבות ההרג של כל החכמים בהצבת בית המקדש וחיידוש הסנהדרין בו כמקום מרכזי שהכל ינהרו אליו, ושיהיה עינו של העולם. בית מקדש נאה הוא כאמור חלק מהותי ממצות הבנין, ואשר על כן לא רק שבבא בן בוטא לא ביטל את מצות הבנין, אלא הוא חידש וחיזק מצווה זו. יש מצבים שבהם הדרך ליפות ולהדר היא להרוס ולבנות מחדש. לא תמיד אפשר להוסיף וליפות את הקיים. בבא בן בוטא בחוכמתו ובעצתו, הביא לכך שאכן מומשה ההזדמנות לשפץ וליפות את הבנין, והוא גם הצליח בכך שהרי "מי שלא ראה בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו". במצב כזה מותר להרוס על מנת לבנות, וכפי שנאמר בנוגע לבית כנסת. כך כתב הרא"ש (בבא בתרא א, ד)

והני מילי דלא חזא ביה תיוהא, אבל היכא דחזא ביה תיוהא סתר ובני. וכן כל בנין שאי אפשר לבנותו בלא סתירה, כגון להרחיב את הבנין. כי הא דרב אשי חזא תיוהא בכנישתא דמתא מחסיא סתריה, ועייליה לפורייה להתם ובני, ולא אפקיה לפורייה עד דתקין לה שפכי.

על כך כתב גם המרדכי (מגילה פרק ד, רמז תתכו) וקשר זאת ללאו שהנאמר בנוגע לנתיצה של אבן במקדש:

אסור לנתוץ דבר מבית הכנסת, דתניא בספרי: "מנין לנתוץ אבן מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרה שהוא בלא תעשה? תלמוד לומר 'ונתצתם את מזבחותם... לא תעשון כן לה' אלהיכם" (דברים יב, ג-ד). ואם נתץ על מנת לבנות שרי. דההיא נתיצה בנין מיקרי.

דברי המרדכי הללו הובאו ע"י הרמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים סי' קנב סע' א) והגר"א (שם) ציין את סוגייתנו כמקור הדין:

דהא בית המקדש גופא סתריה הורדוס בבבא בתרא שם, וכן בבית כנסת לא ליסתר אינש בית כנסת וכו', כנ"ל¹⁵.

לדברינו לא רק שמותר, ואין עוברים על האיסור של "לא תעשון כן לה' אלוהיכם", אלא שאם סותרים את בית המקדש על מנת לבנות, כי זו הדרך היחידה לשפץ, לתקן, ולהוסיף בנוי המקדש, מקיימים בזה מצוות "ועשו לי מקדש".

סיכום

סוגיית הריסת בית המקדש ובנייתו בראש מסכת בבא בתרא באה בעקבות סוגיית הריסת בית כנסת ובנייתו. קיימת שונות רבה בין הלקח והמסר שבסיפור בניינו המחודש של בית המקדש בסוף ימי הבית השני, לבין הלכות סתירה של בית כנסת. אלו הם כללים שונים והלכות שונות. אין מדובר על בית כנסת במקום מסוים, וחשש שמא יפגעו או שמא לא יתפללו, אלא על חידוש בנין המקדש והצבתו במרכז החיים של עם ישראל וגם של העולם כולו.

מבבא בן בוטא שלא ראה בעיניו, למדנו ראייה מעמיקה מה היא, למדנו על עמידה ערכית ברורה וזהירה בנוגע לכבוד מלכות, ועל תכנון מהלכים קדימה מול המלכות הרומית כדי לחדש את בנין המקדש ולהתחדש בעבודתו.

15 ראה עוד שכתבו על לסתור על מנת לבנות בבית כנסת ובהשוואה לסוגייתנו: שו"ת חינוך בית יהודה סימן עה בשם המהר"ל; שו"ת הרי בשמים חלק ב (מהדורא תניינא) סימן א; שו"ת הרי בשמים חלק ד (מהדורא רביעאה) סימן קכג; שו"ת יביע אומר חלק ח אורח חיים סימן יח; שו"ת עטרת פז חלק א כרך ב יורה דעה סימן יד, ועוד.